

Visszatérés a kapitalizmus útjára: a posztoszocialista városfejlődés főbb jellemzőinek áttekintése

Berki Márton

Tudományos segédmunkatárs, MTA TK Szociológiai Intézet

Doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék

(Email: berkimarton@yahoo.com)

1. Bevezetés

A viszonylag fokozatos urbanizációs folyamatokat a történelem során időnként viharos átstrukturálódási időszakok szakítják meg, például nagy hadjáratok, világháborúk vagy gyarmatosítás következményeként, vagy más politikai rendszerekre történő áttérés idején. Ennek egyik legutóbbi példája a posztoszocialista átmenet, amelynek „mértékét” és léptékét mutatja, hogy kezdetben 300 millió ember életét érintette közvetlenül (Oroszországot is beleértve), akiknek akkor közel kétharmada városlakó volt (de a vidéki népesség életére ugyanúgy hatással volt), később – a 2004-es és 2007-es EU-bővítésekkel – pedig összeurópai üggyé (és felelősséggé) vált a posztoszocialista országok sorsa.

Egyfelől kétségtelen és örvendetes tény, hogy a rendszerváltás(ok) óta eltelt bő két évtized során a nyugati társadalomtudomány részéről rendkívüli érdeklődés mutatkozott az egykori Keleti Blokk városainak kulturális, gazdasági és politikai átmenete iránt, ami nagyrészt a volt szocialista országokból „elszármazott” – s azután részben hazatérő – szerzők munkásságának köszönhető (például Andrusz, Harloe és Szelenyi, 1996; Bodnár, 2001; Herrschel, 2007; Stanilov, 2007; Czepczyński, 2008; Hirt, 2012). E kiemelt figyelem ellenére azonban továbbra is számos kérdőjel és dilemma övezi a posztoszocialista átmenettel, illetve ennek városföldrajzi vonatkozásaival kapcsolatos elméleti és empirikus kutatásokat. Kérdéses például, hogy egyáltalán megfelelő kifejezés-e az „átmenet” („transition”)? Van-e egyértelműen kijelölhető eleje és vége? Ha igen, mi volt a kezdőpont, illetve mivel ért (vagy ér majd) véget a folyamat? Milyen a kapitalista város, amivé az egykori szocialista városok átalakulnak? Mindenütt egyforma-e a posztoszocialista város vagy vannak különböző altípusai (Tosics, 2005)?

Jelen tanulmányban a kapcsolódó szakirodalomra támaszkodva elsőként a tágabb értelmezési keretet jelentő kapitalista és szocialista urbanizáció viszonyát tekintem át, ezt

követően a rendszerváltás és a posztszocialista átmenet általános jellemzőit ismertetem, majd a szocialista és posztszocialista városok településszerkezeti és társadalmi sajátosságait mutatom be. Végezetül, a tanulmány végén a posztszocialista városok különböző jövőképeit, fejlődési forgatókönyveit vázoló fel.

2. A kapitalista és a szocialista urbanizáció viszonya

A posztszocialista városok szerkezetének és társadalmának vizsgálatához elengedhetetlenül szükséges az átmenetet megelőző (állam)szocialista éra urbanizációs jegyeinek feltárása, valamint a két időszak viszonyának bemutatása. Ennek kapcsán lényeges kiemelni, hogy a szocializmus évtizedei alatt különböző mértékű urbanizáció jellemezte a Keleti Blokk országait; amíg például Romániában, Bulgáriában és különösen a Szovjetunióban hatalmas méreteket öltött, addig az NDK-ban és Magyarországon ennél szerényebb mértékű volt, néhány más állam (például Albánia) pedig továbbra is döntően rurális arculatú maradt. Mivel a II. világháborút követően berendezkedő rezsimek is országról-országra eltérőek voltak, így – a közös irány ellenére – különböző utakon és sebességgel mentek végbe a változások. Ezt követően, miként a megvalósítandó célként kitűzött szocializmus (majd kommunizmus) felé sem egyenletes ütemben meneteltek az országok, úgy a rendszerváltás folyamata¹ és a kapitalizmus (újja)építése is meglehetősen egyenetlen módon zajlott Kelet-Közép-Európában, térben és időben egyaránt. Foucault (2002) szerint a történelmi és tudománytörténeti vizsgálódás során nem a folytonosságot, a linearitást kell keresni, hanem a töréspontokat. A szocializmus és a posztszocializmus viszonyát tárgyaló irodalom (például French és Hamilton, 1979; Andrusz, Harloe és Szelenyi, 1996; Verdery, 1996; Burawoy és Verdery, 1999) egyik legalapvetőbb elméleti kérdése, hogy a kettő között markáns törés (azaz a szocialista múlttal való azonnali és teljes körű szakítás), avagy sokkal inkább egyfajta fokozatos átmenet figyelhető-e meg? A válasz rendszerint az, hogy a szocializmusból a kapitalizmusba történő társadalmi átmenetet nem lehetséges egységesen törésként vagy organikus folyamatként kezelni, az egyes események időtávja és léptéke ugyanis attól függően változik, hogy milyen jelenséget vizsgálunk, azaz az átmenet politikai, gazdasági, kulturális, demográfiai vagy éppen urbanisztikai aspektusaira vagyunk-e kíváncsiak.

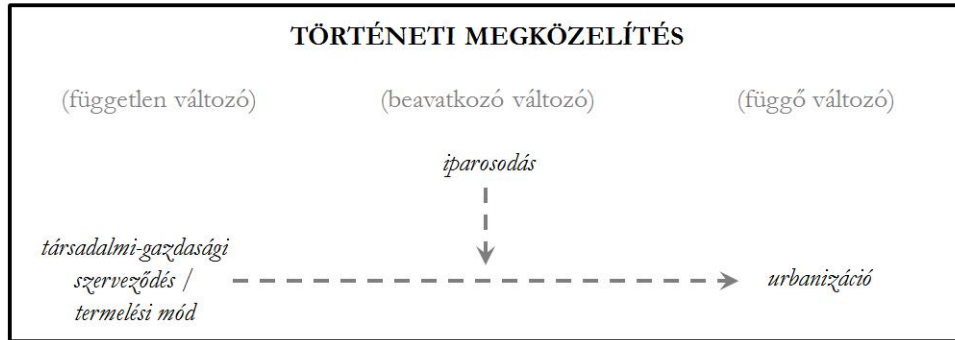
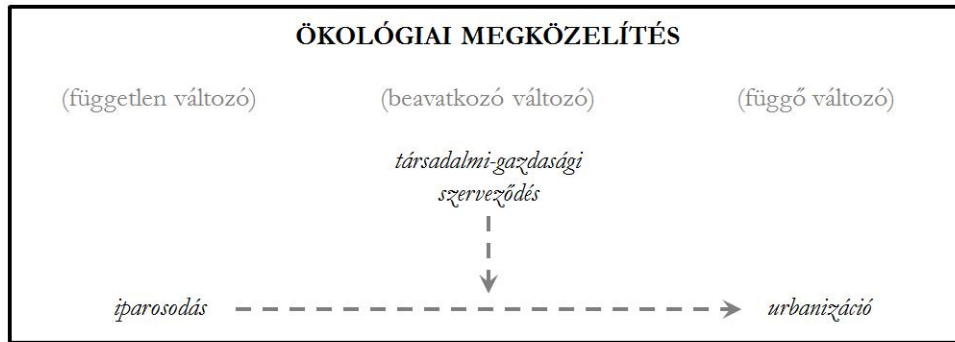
¹ Egy korabeli, Prágában kihelyezett plakát szerint a rendszerváltáshoz „Lengyelországban 10 év, Magyarországon 10 hónap, az NDK-ban 10 hét, Csehszlovákiában 10 nap, Romániában pedig 10 óra” kellett (idézi Czepczyński, 2008, 112.).

Arra a kérdésre vonatkozóan, hogy létezik, illetve létezett-e valaha szocialista típusú urbanizáció (és ennek eredményeként sajátos jellemzőkkel bíró szocialista város), Szelenyi (1996) áttekintése alapján kétféle elméleti megközelítés, iskola rajzolódik ki:

(1) Az „ökológiai modell” (például van den Berg, Drewett, Klaassen, Rossi és Vijverberg, 1982; Enyedi, 1988) szerint a 20. századi urbanizáció a fejlett világban elsősorban a gyors léptékű modernizáción és az iparosodáson alapult, és mivel mind a szocialista, mind a korabeli kapitalista várostervezés modernista elveket vallott, ezért a szocialista városokban is ugyanazok a városfejlődési szakaszok figyelhetők meg, de a kapitalista országokhoz képest megkésve. Ebben az értelmezésben tehát a szocialista városok is „végigjárnak” (pontosabban végigjárták volna) az urbanizáció, szuburbanizáció, dezurbanizáció és reurbanizáció útját², a különbség mindössze annyi (lett volna), hogy a szocialista országok uralkodó ideológiája ideig-óráig képes volt megszünteni a globális hatásokat, ami az egyes szakaszok időbeli elhúzódsához vezetett.

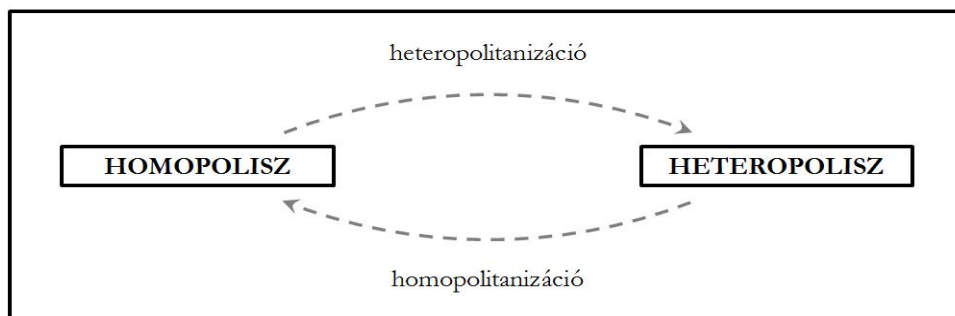
(2) A „történeti iskola” képviselői, például Harvey (1973) és Castells (1977) az előbbi érveléssel szembehelyezkedve éles kritikával illették a szociáldarwinista elveken nyugvó ökológiai modellt, amelynek előfeltételezéseivel szemben a domináns termelési mód (neomarxista megközelítés) és a politikai berendezkedés (neo-weberiánus megközelítés) különbözőségeire hívták fel a figyelmet; szerintük ezek alapvető eltérése két különálló – kapitalista és szocialista – urbanizációs modellt eredményezett. (Az ökológiai és a történeti iskola legfontosabb szemléletbeli különbségét az 1. ábra mutatja be.)

² Széles körben hivatkozott modelljében Van den Berg et al. (1982) a városnövekedés négy szakaszát különbözteti meg. Az első az *urbanizáció* (vagy városrobbanás, amely az ipari forradalommal veszi kezdetét és az extenzív iparosításhoz köthető), ezt követi a *szuburbanizáció* (azaz a tehetősebb népesség, elsősorban a fiatalabb családok városkörnyéki területekre történő kiköltözése), majd a *dezurbanizáció* (vagy ellenurbanizáció, amikor nemcsak a város, hanem az egész agglomeráció népessége csökken), végül a *reurbanizáció* (amely a belvárosi területek revitalizációjához köthető újbóli népességnövekedéssel áll összefüggésben). Lényeges ugyanakkor kiemelni, hogy az egyes urbanizációs szakaszok nem feltétlenül különülnek el egymástól térben és időben.

1. ábra: Az urbanizáció folyamatának ökológiai és történeti magyarázatai (Forrás: Szelenyi, 1996, 289–290. alapján saját szerkesztés)

A kérdéskör újabb megközelítéseinek egyike Gentile, Tammaru és van Kempen (2012) elméleti keretrendszere, amely a kapitalizmus–szocializmus (illetve a kapitalista urbanizáció–szocialista urbanizáció) dialektikus ellentétpárjától elvonatkoztatva, ám szintén dichotómikus módon tárgyalja a témakört. E modellben két idealizált várostípus, a homopolisz és heteropolisz áll szemben egymással, valamint az ezeket létrehozó folyamatok összessége, amiket a szerzők homopolitanizációnak és heteropolitanizációnak neveznek (2. ábra). Amíg tehát a szocialista és a kapitalista város különbségei ideológiai, politikai és gazdasági természetűek, addig a homopolisz–heteropolisz ellentétpár az eltérő társadalmi és térbeli struktúrán alapul (attól az ideológiai és gazdasági rendszertől függetlenül, amely létrehozza és működteti a várost).

2. ábra: A homopolisz–heteropolisz elméleti tengely, valamint az ezt kialakító folyamatok (Forrás: Gentile et al., 2012, 292. alapján saját szerkesztés)

A szocializmusban a városok (mint központok) kiemelt szerepet játszottak az új társadalom tervezésében és építésében: ebben a folyamatban különösen fontos volt a különbségek eltüntetése, amely társadalmi, gazdasági és térbeli homogenizációhoz, s így homopoliszok kialakulásához vezetett. E törekvések eredményeként a szocialista országokat aprólékosan megtervezett, ám rendkívül lassú reagálású, „*merev városi tájak*” (Borén, 2009) jellemezték. Ennek kapcsán lényeges kiemelni, hogy homopoliszokat nem kizárólag az egykori szocialista országokban találunk, ide sorolható például a II. világháború utáni Charleroi és Liége, a szénbányászatra települt Gelsenkirchen, vagy az autóiparra épült Detroit és Flint is. A párhuzamokat tovább erősíti, hogy szocialista időszak számos várostervezési alapelve – például az építészeti modernizmus vagy a szomszédsági egységek gondolata – eredendően nyugati volt, ám a megfelelő ideológiai szűrőkön keresztül érkezett meg a Keleti Blokk államaiba. Mivel 1990 után a globális hatásokat már nem szűrte meg többé a szocialista ideológia, a rendszerváltást követően rendkívül gyors ütemű heteropolitanizáció vette kezdetét Kelet-Közép-Európa átalakuló városaiban. E folyamat eredményeként alakul ki a heteropolisz³, azaz a demográfiai, gazdasági és kulturális jellemzőit, valamint térbeli szerkezetét tekintve komplex és heterogén város, amelyet nagyfokú diverzitás és rugalmasság, valamint decentralizált (vagy teljesen laissez-faire) irányítási környezet jellemez. Sokrétű gazdaságuk révén e települések hatékonyabb válaszokat képesek adni a globális kihívásokra, mint a fordista tömegtermelésre épült monofunkciós városok (Gentile et al., 2012).

3. A rendszerváltás és a poszt szocialista átmenet általános jellemzői

Sýkora (2009) definíciója szerint a poszt szocialista átmenet a társadalom hosszú és komplex átalakulási folyamata, amely a kommunista rezsim és a központi tervezés elutasításával kezdődik, és a demokratikus politikai berendezkedés és a piacgazdaság felé tart. Olyan átstrukturálódás, melynek során a városok fokozatosan elvesztik korábbi szocialista sajátosságait és rátérnek – vagy sokkal inkább visszatérnek – a kapitalista városfejlődés útjára (Hirt, 2012). Ennek megfelelően maga a poszt szocialista város is ideiglenes állapotot tükröz, a megöröklött szocialista városi környezet pillanatnyi adaptációját a kapitalista játékszabályokhoz, azaz az új politikai és gazdasági feltételekhez. Az átmenet számos

³ A „heteropolisz” kifejezést – noha e keretrendszerrel lényegesen eltérő értelmezésben – Charles Jencks amerikai építészeti-teoretikus használta elsőként (Jencks, 1993). A posztindusztriális társadalmak funkcionálisan fragmentált nagyvárosaira vonatkozó koncepcióját később a Los Angelesi Iskola urbanistái is átvették.

átalakulási folyamatból áll, amelyek vagy a kormányok által irányítottak (a kezdeti politikai és gazdasági irányváltások), vagy spontán módon mennek végbe a megváltozott körülmények következtében (például a lakosság gazdálkodási és kulturális szokásainak változása).

A posztszocialista átmenet értelmezését megnehezíti, hogy időbeliségét tekintve többszörösen rétegzett folyamatról beszélhetünk (Sýkora, 2009). Elsőként körülhatárolható egy *rövidtávú periódus*, melynek során megváltoznak a politika és a gazdaság szervezésének alapelvei, azaz politikai pártok és települési önkormányzatok alakulnak, demokratikus választások zajlanak, megalkotják a piacgazdaság jogi kereteit stb. (ezek a változások akár néhány hónap alatt is végbemehetnek, jellemzően felülről irányított módon). Ennél lényegesen tovább tart a *középtávú periódus*, melynek során a lakosság szokásai és normái alkalmazkodnak a megváltozott politikai, gazdasági és kulturális környezethez: amíg a szocializmus a kollektív értékek mentén szerveződött (az individualizmus ugyanis elitélendő burzsoá attitűdnek számított), addig a rendszerváltás után – a globális hatások eredményeként – gyors ütemben alakulnak át az előző évtizedek alatt megszokott (megszoktatott?) társadalmi értékek. Ennek az átállásnak a hossza bizonyos társadalmi csoportok esetén akár 10-15 év is lehet, a folyamat végére azonban már a posztszocialista társadalmak lakosságának jelentős részét is az individualizmus, a hedonizmus, az önkifejezés és a hibrid fogyasztás jellemzi. Végezetül, a rendszerváltás pillanatától egy olyan *hosszútávú periódus* is kezdetét veszi, melynek eredményeként átformálódik a város morfológiája és a földhasználat stabil mintázatai (ez akár több évtizedet is igénybe vehet). Az utolsó, leghosszabb lefutású átalakulási folyamat eredménye elméletileg az lenne, hogy a posztszocialista város szövete már semmiben sem tér el a több száz éven át tartó, szerves kapitalista fejlődésen keresztülment nyugat-európai és észak-amerikai nagyvárosok arculatától. A ma is nyilvánvaló különbségek miatt azonban e szakasz végéről még semmiképpen sem beszélhetünk.

Az egykori szocialista városok átmenetének vizsgálatát tovább nehezíti, hogy az átalakulás olyan kétszintű folyamatként ment (és megy ma is) végbe, amelynek szintjei egyszerre – egymást erősítve vagy éppen gyengítve – hatnak (Sýkora, 2009). Egyfelől adott a helyi, posztszocialista kontextus (azaz a szocializmusból a kapitalizmusba történő átmenet), másrészt viszont ezzel párhuzamosan, a szocializmus ideológiai szűrőjének megszűnésével a globális folyamatok is betörték a kelet-közép-európai régió országaiba (tehát az ipari tömegtermelésre épülő fordista, keynesiánus jóléti állam fokozatosan átalakul a nyugati mintájú posztfordista, poszt-keynesiánus neoliberais állammá). Az 1990 óta tartó változások elsősre tehát internálisnak tűnhetnek, valójában azonban mélyen beágyazódnak a globális folyamatokba. Ennek megfelelően a térség urbanizációs jegyeinek vizsgálatakor sem lehet

egyértelműen kijelenteni, hogy egy-egy jelenség a rendszerváltás következménye, avagy sokkal inkább a másutt is ható globális átstrukturálódási folyamatok (netán ezek sajátos hibridizációjának) eredménye.

A globális (posztfordista és poszt-keynesiánus) átalakulások kapcsán lényeges kiemelni, hogy ezek a 20. század második felében Nyugat-Európában is végbementek, azonban sokkal lassabban és fokozatosabban, így a szakpolitikáknak volt idejük „tesztelni” a különböző fejlesztési elképzeléseket, majd korrigálni az esetleges hibákat. A rendszerváltó országokban ezzel szemben – a totalitárius múlttal szándékosan szembehelyezkedve – a laissez-faire (város)fejlesztési paradigma vált uralkodóvá (Stanilov, 2007). A posztszocialista átmenet során így mind a nemzeti, mind a városi kormányzásban egyre erőteljesebben érvényesül a neoliberális doktrína, ugyanakkor eleinte az is megfigyelhető volt, hogy ez a megközelítés a térség országaiban – egyfajta sajátos szocialista örökségként – keveredett a jóléti állam intézményeivel (Sýkora, 2009). Az utóbbi évek során azonban már ez a jellemvonás is megváltozni látszik, az új vélekedés szerint ugyanis az állami tervezés (valamint a terület- és településfejlesztés) szemben áll a piac érdekeivel, melynek következményeként az állam fokozatosan kivonul ezekből a szerepkörökből. A szocializmusban privilegizált csoportot jelentő tervezők helyét a kapitalizmusban a beruházók vették át, akik a politikai szféra befolyásolásában is fontos szerepet játszanak. A tervezés csökkenése miatt egyre gyakoribbá válnak a koordinálatlan fejlesztési koncepciók és az ad hoc döntések, a 2004-es EU-bővítést követően pedig a nyugati minták átvétele és (sokszor kritikátlan) alkalmazása is bevett gyakorlattá válik. A központi tervezés és jóléti állam intézményeinek visszaszorulása mellett a posztszocialista városok további jellegzetes vonása, hogy a háztartások különböző praktikák és túlélési stratégiák segítségével próbálják meg „házasítani” (domesztikálni) a neoliberalizmust (lásd Stenning, Smith, Rochovská és Świątek, 2010).

Mivel a rendszerváltás és a határnyitás utáni években a külföldi (működő)tőkéhez való hozzáférés vált a gazdasági prosperitás legfőbb differenciáló tényezőjévé, a multinacionális nagyvállalatok megjelenése és a nemzetközi intézmények növekvő befolyása jelentősen átformálta a helyi gazdaságokat. A globális versenybe történő belépés következményeként – a korábbi centralizált hatalom monopolhelyzetével szemben – számos újonnan megjelent érdekcsoport igyekszik érvényesülni a városokban, egyre több aktor van hatással a városi táj alakulására, ami gyors ütemű térbeli fragmentációhoz vezetett (Gentile et al., 2012). A városi tér széttöredezettségéhez emellett a privatizáció folyamata is nagyban hozzájárult, amely Bodnár (2001) szerint a posztszocialista átmenet egyik legfontosabb vezérmotívuma. A

magánosítás rendkívüli mértékét és hatását mutatja, hogy a magántulajdonban levő lakások aránya számos kelet-közép-európai államban (köztük Magyarországon is) 90% körüli, szemben a gyakran az „otthon tulajdonosok nemzeteként” emlegetett USA-val, ahol ez az arány 67% (Hirt, 2012, 44.). A privatizáció szűkebb értelmezésben csak a lakások (új) béli magánkézbe kerülését jelenti, tágabb értelemben azonban a lakhatás mellett a közlekedés, a közterek, az egészségügy stb. privatizációjáról, tehát az élet szinte valamennyi területét átható változásról beszélhetünk.

Elsőre talán kevésbé nyilvánvaló, azonban kétségtelen, hogy a rendszerváltásnak messzemenő demográfiai hatásai is voltak. A szocialista vezetés célja – legalábbis a hivatalos propaganda szintjén – egy egyenlő(bb) társadalom létrehozása volt, melynek legfőbb hatalmi eszköze a kollektivizálás mellett az állami lakhatás támogatása volt (Sýkora, 2009). Ennek eredményeként a szocialista országokban nagymértékű kedvezményekkel lehetett lakótelepi lakásokhoz jutni (a családi házak építését ugyanakkor kevésbé támogatta a hatalom, emiatt nagyobb önerőt és szervezési készséget igényeltek az ilyen típusú építkezések). A támogatásokhoz szükséges hivatalos házasságkötések és a garantált gyermekvállalások egyaránt hozzájárultak a hagyományos családmodell fennmaradásához, valamint sajátos „védelmet” nyújtottak a nyugati kapitalista országok vészjósló demográfiai trendjeivel (és gyorsan erodálódó társadalmával) szemben. A szükséglet-alapú lakáspolitikai elvek elméletileg a társadalmi homogenizáció irányába hatottak, a gyakorlatban azonban sok esetben inkább a politikai érdekek, párttagság stb. alapján történt a lakások elosztása, amit több helyütt (például Közép-Ázsia szocialista államaiban) etnikai törésvonalak is szabdalnak. Összességében tehát kijelenthető, hogy a szocialista városokban nemcsak a makrostruktúrák befolyásolták a lakosság térbeli elhelyezkedését és szegregációját, hanem az egyéni ágensok – gyermekvállalással, párttagsággal, politikai kötődéssel kapcsolatos – döntései is (Gentile et al., 2012).

A fentiek alapján látható, hogy a rendszerváltás és az ezt követően meginduló poszt-szocialista átmenet alapvető változásokat hozott az érintett társadalmakban. Bő két évtized távlatából visszatekintve elmondható, hogy az átmenet első éveiben beteljesülni látszott Keynes 1933-as jóslata, amely szerint az újonnan felálló rendszerben eleinte rosszabb lesz az élet, mint az előzőben (Hirt, 2012): a térség országait az 1990-es évtized első felében nagymértékű GDP-csökkenés, kiugró munkanélküliség, elszabaduló infláció, valamint kiújuló etnikai konfliktusok jellemezték. A társadalmi polarizáció mértéke hirtelen megnőtt, mind az országok között és azokon belül, mind pedig a városok között és azokon belül. Noha később, az ezredforduló tájékán már megmutatkoztak a gazdasági stabilizáció első jelei, az égető

társadalmi problémák azonban ekkor és ezt követően is megmaradtak, a kelet-közép-európai régió államainak gazdasági növekedését pedig az elmúlt évek válsága törte derékba.

4. A posztszocialista város településszerkezeti sajátosságai

A szocialista és posztszocialista időszzakkal foglalkozó szakirodalom kapcsán Stanilov (2007) kiemeli, hogy az eddigi vizsgálatok főként az átmenet gazdasági és politikai kérdéseire irányultak, ugyanakkor viszonylag kevés a városok szerkezetére vonatkozó kutatás (a ritka kivételek közé tartozik Sýkora, 2009 általános modellje, illetve Ott, 2001 kelet-német esettanulmánya). Vitathatatlan, hogy a rendszerváltás egyik legnagyobb kihívását a politikai, gazdasági stb. intézményrendszer változásai jelentették, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy ezek az intézmények ritkán élik túl az őket befogadó fizikai struktúrákat; az európai történelemből számos példát ismerünk, amikor egy keresztény templomot mecsetté alakítottak, majd később visszanyerte eredeti funkcióját, esetleg napjainkban múzeumként üzemel és leginkább idegenforgalmi célokat szolgál. Hasonlóképpen, a politikai és gazdasági változások eredményeként számos kastély vált ideiglenesen kormányzati épületté, főiskolává vagy éppenséggel (főként háborús időkben vagy ideológiai alapon, a szocialista érában) termelőüzemmé. Ezek a szervezeti átalakítások – elsősorban az ipari vállalatok és a mezőgazdaság kollektivizálása – még az egyébként keménykezű kommunista rezsim számára is nehéznek bizonyultak (s több mint egy évtizedet vettek igénybe), amihez az is hozzájárult, hogy a szocialista időszakot megelőzően a térség országaiban hosszú ideig kapitalista (esetleg helyenként még feudális) viszonyok uralkodtak (Sýkora, 2009). Az új társadalmi rend építésének folyamatában természetesen a települések szerkezetének átszabása is kiemelt célként jelent meg, amelynek eredményeként a szocialista városokat nagyfokú tervezettség és uniformitás, valamint a spontaneitás hiánya jellemezte (Hirt, 2012). Ez a több évtizeden át tartó urbanisztikai törekvés számos olyan közös jellemvonást alakított ki a kelet-közép-európai térség városaiban, amelyek határozottan – morfológiájukban és esztétikájukban egyaránt – megkülönböztették őket a korszak kapitalista városaitól.

A két típus közötti legfontosabb településmorfológiai eltérést az jelenti, hogy a szocialista városok rendkívül kompakt megjelenésűek, főként a II. világháború után gyors ütemben szétterülő nyugat-európai és a még inkább burjánzó észak-amerikai nagyvárosokkal összehasonlítva. Ennek oka, hogy a Keleti Blokk városaiban fennmaradt kapitalista (és helyenként feudális) építészeti örökség miatt az új hatalom elsősorban az üres területek beépítését, valamint a háborús károkat szenvedett történelmi városrészek átformálását és a

stílusidegen foghíj-beépítéseket részesítette előnyben (Sýkora, 2009). Lényeges különbség továbbá, hogy a városok központi részeit és az ezen kívül található ipari területeket kiterjedt lakótelepek övezik (jóval nagyobbak, mint a nyugati országokban), ezért a szocialista város vertikálitása – az észak-amerikai metropolisszal szemben – a peremek felé növekszik (Gentile et al., 2012 szóhasználatával élve „*üreges városok*” jöttek létre). Az egyébként kompakt forma ellenére ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a szocialista várostervezés bizonyos tekintetben egyáltalán nem takarékoskodott a térrel: az átformált belvárosokban (és különösen a szocialista újvárosokban) hatalmas felvonulási terek és monumentális reprezentatív épületek kaptak helyet (például a bukaresti Parlament). Később, a posztoszocialista átmenet során ezzel ellentétes folyamat vette kezdetét, napjainkban ugyanis a köztér csökkenése és a privát tér növekedése, valamint a köztük levő határvonal megerősödése figyelhető meg (Hirt, 2012).

A szocialista városok gazdasági szerkezetét – a szolgáltatások alárendelt szerepe mellett – az ipari szektor dominanciája jellemezte (foglalkoztatásban és földhasználatban egyaránt), aminek az egyik fő ideológiai oka a munkásság, mint forradalmi erő városokban tartása volt (Sýkora, 2009). Az erőteljes ipari karakter azonban még a szocializmus utolsó éveiben is rendkívül gyenge kiskereskedelmi ellátottsággal párosult; Tosics (2005) szerint az 1990-es évek elején az egy lakosra jutó kiskereskedelmi egységek száma Moszkvában mindössze egyharmada volt a berlininek. A városi (köz)szolgáltatásokat, például a kórházakat, iskolákat és a gyakran ideológiai célokat (is) szolgáló kulturális intézményeket (művelődési házakat, könyvtárakat, színházakat) hierarchikus módon, a méretgazdaságosság elve alapján tervezték meg. A szolgáltatások jobb elérhetősége érdekében a szocialista városok – az egyéni gépkocsi-használattal szemben – a tömegközlekedésen alapultak: míg a városi közlekedés ezen formáját igénybe vevők aránya az 1980-as évek végén 80-90% körül volt, ez az arány mára – a személygépkocsik növekvő számának köszönhetően – mindössze 50%-ra csökkent (Hirt, 2012, 44.).

A szocialista városok nemcsak morfológiájukban és térszervezési elveikben, hanem társadalmi karakterüket tekintve is jelentősen eltértek a nyugati kapitalista városoktól: kisebb mértékű diverzitás, szegregáció, marginalitás és informális jellemezte őket, s egyúttal – a hatalom folyamatos kontrollja miatt – „biztonságosabbak” is voltak (Hirt, 2012). A posztoszocialista átalakulások egyik érdekes momentumja, hogy a rendszerváltást követően sok helyütt a szocializmus előtti lakóhelyi mintázatok részleges visszarendeződése ment végbe, ezzel párhuzamosan ugyanakkor új enklávék is létrejöttek a városokban (egyrészt a fizikai környezet leromlása, másrészt a belvárosi gentifikáció következtében). A rendszerváltás után nemcsak a területi-társadalmi egyenlőtlenségek mértéke és a társadalom rétegzettsége

növekedett, hanem annak mobilitása is, a mozgások fő iránya azonban időben változó volt (Gentile et al., 2012). Az első időszakban, az 1990-es években erőteljes szelektív elvándorlás sújtotta a városok kevésbé prosperáló negyedeit, elsősorban a slumosodó (leromló állapotú) belvárosi területeket és a szocialista lakótelepeket; jellemzően a fiatalabb és középkorú, magasan kvalifikált társadalmi csoportok tagjai hagyják el elsőként a válsággócokat és a számukra jobb körülményeket nyújtó városhatáron kívüli (szuburbán) területekre költöztek. A volt szocialista országok többségében mindössze az ezredfordulót követően kezdődött meg a belvárosi területek újbóli felértékelődése, amelyek a sok esetben visszás – a szegényebb társadalmi csoportok kizárásával járó – gentifikációs folyamatok eredményeként ma is reneszánszukat élik. Végezetül, legutóbb az elmúlt évek gazdasági válsága indított el újabb kényszerű migrációt a térség városaiban: a fiatalabb generációk külföldre – elsősorban Nyugat-Európába – távozása mellett a mindennapi túlélés érdekében egyre többen kényszerülnek a rurális térségekbe költözni (ez a stratégia jelenleg Magyarországon is sokak számára nyújt ideiglenes megoldást).

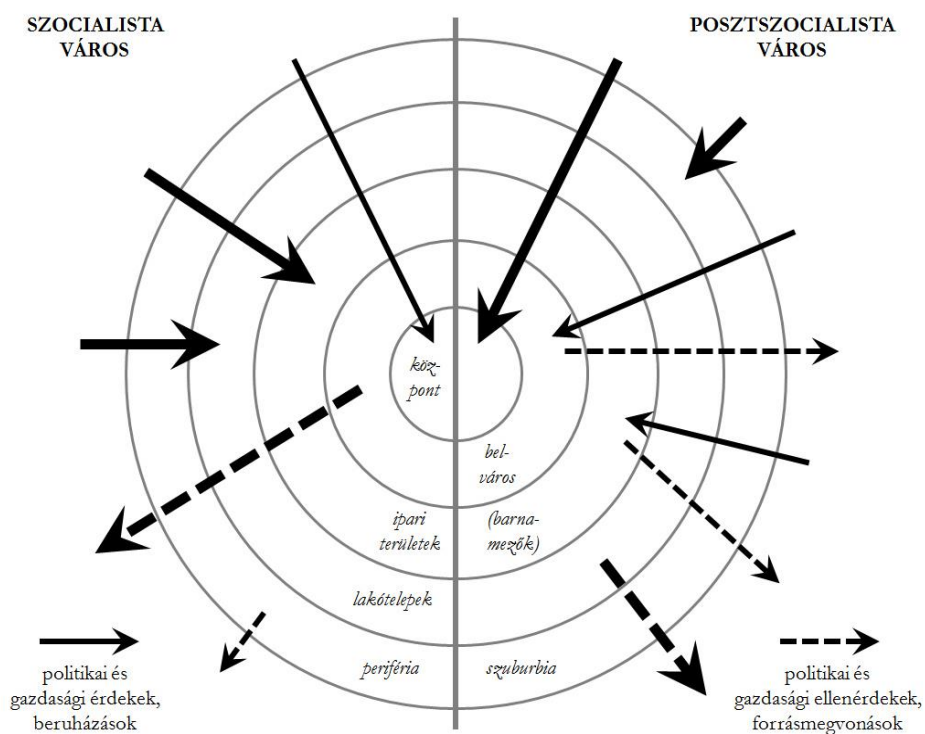
A szocialista városok morfológiai, funkcionális és társadalmi átalakulásának általános vonásain túl érdemes sorra venni az egyes városi övezetek rendszerváltás előtti és utáni szerepköreit és hatalmi pozícióit is, amelynek változásait a továbbiakban Sýkora (2009) városszerkezeti modelljének segítségével tekintem át (3. ábra).

4.1. A városközpont és a belváros

A szocialista időszakban a városok központi magját és belvárosi területeit a lakóépületek mellett reprezentatív – rendszerint szocialista realista stílusú – kormányzati épületek, valamint a lakosság ideológiai nevelését szolgáló közintézmények (például művelődési házak és könyvtárak) jellemezték, élesen szemben állva az üzleti érdekek által vezérelt nyugati építészettel. A városok belső területei az újonnan berendezkedő hatalom számára a kezdetektől fogva egyet jelentettek a reakciónak és osztályellenségnek bélyegzett konzervatív polgári rétegek „fészkével”, így helyenként még a világháború okozta károk helyreállítása is évtizedekig váratott magára. Fokozatos leromlásuk következtében – amely egyébként a korszak kapitalista városait is jellemezte – az 1970-es évektől brutális belváros-átépítések vették kezdetüket. (Mai szemmel nézve azok a települések bizonyultak szerencsésebbnek, amelyeket a hatalom közönye ekkor és ezt követően is megkímélt.) A belső területek megújítását célzó városrehabilitációs törekvések – eleinte főként kisebb

léptékű kísérletek és óvatos próbálkozások formájában – mindössze az 1980-as évtized végén jelentek meg (Sýkora, 2009).

A rendszerváltást követően meglehetősen eltérő módon alakult a városközpontok és a belvárosi területek sorsa. Míg több posztszocialista nagyvárosban, például Moszkvában, Varsóban vagy Belgrádban amerikai és kelet-ázsiai mintájú központi üzleti negyedek (CBD-k) alakultak ki az elmúlt évtized során (magasépületekkel és térben erőteljesen koncentrált pénzügyi funkciókkal), addig más városokban, például Prágában és Budapesten – a tömegturizmus igényeit szem előtt tartva – inkább a történelmi városrészek megőrzésére és/vagy revitalizációjára helyezték a hangsúlyt (Stanilov, 2007). A nagy volumenű városrevitalizációs beruházásokat azonban legtöbb esetben nem a települések vezetői vagy a kormányok, hanem a nemzetközi tőke érdekei irányítják, így a helyi lakosság is csak elvétve profitál ezekből. A viszonylag kis területeket érintő megújulás (az ún. „*spotlight renovation*”) eredményeként a belvárosok arculata jelenleg kettős; fiatalos, gentrifikálódó negyedek váltakoznak a slumosodó, kedvezőtlen korszerkezetű városrészekkel.

3. ábra: Változó politikai és gazdasági érdekek a szocialista és a posztszocialista városok övezeteiben (Forrás: Sýkora, 2009, 389. alapján saját szerkesztés)

4.2. Az ipari területek

Az ipari termelés primátusát hirdető szocialista vezetés kiemelt fontosságúnak tartotta a városok egykori peremén (a legtöbb esetben a 19. század során) kialakult ipari területeket, amelyeket az államosítás révén a szocialista ipar szolgálatába állított. A lakótelepek mellett e területek bizonyultak a hatalom által leginkább támogatott városi övezetnek. Amíg azonban a kapitalista országok tradicionális ipari térségeiben már az 1960-as és 70-es években kezdetét vette a dezindusztrializáció folyamata, addig a Keleti Blokk városai – a KGST-piac és a Szovjetunió biztonságot nyújtó hátszágának köszönhetően – ezekből a változásokból semmit sem érzékeltek. Az egyébként (kapitalista viszonyok között) jórészt „életképtelen” ipari nagyvállalatokat a szocialista vezetés a rendszerváltásig mesterségesen életben tartotta, így az 1990 után egycsapásra végbemenő dezindusztrializációs folyamatok a nyugati világban tapasztaltaknál jóval súlyosabb következményekkel jártak⁴. A munkanélküliségi csúcsot követően a városok gazdasága gyors ütemben terciarizálódott, majd részben – az ezredfordulótól kezdődően – a kvaterner szektor irányába tolódott el. A belvárosi lakónegyedek átalakulásához hasonlóan napjainkban a városok egykori ipari területei is kettős képet mutatnak; az eddig viszonylag kisszámú sikeres barnamező-rehabilitációs projekt áll szemben a hatalmas kiterjedésű, megújulni továbbra is képtelen területekkel. (A posztoszocialista városok barnamezőinek problémakörével jelen kötet kapcsolódó fejezete foglalkozik bővebben.)

4.3. A szocialista lakótelepek övezete

A 20. század során a kelet-közép-európai térség városainak szövetébe történő legnagyobb mértékű beavatkozást – a II. világháborús károk mellett – kétségkívül a szocialista lakótelepek tömeges építése jelentette. A háború pusztítása és a békeidőszak beköszöntét kísérő baby-boom együttesen hatalmas lakáshiányt eredményezett, amely kedvezett az újonnan berendezkedő, s egyúttal új életformát és társadalmat építeni igyekvő szocialista vezetés ideológiai és urbanisztikai törekvéseinek. Az építkezések a városok ipari övezetein kívül akkor még bőségesen rendelkezésre álló üres (mai szóhasználattal élve „zöldmezős”) területeken kezdődtek meg, s eleinte valóban kielégítő életkörülményeket nyújtottak az odaköltözők, különösen a szegényebb rétegek és az alacsonyán kvalifikált ipari munkások számára. Később azonban – bármilyen fontos bázisát is jelentették a lakótelepek a

⁴ Több volt szocialista országban tovább nehezítette a helyzetet, hogy a dezindusztrializáció és a demilitarizáció folyamata nagyjából egyszerre ment végbe, így a használaton kívüli ipari területek (gyárak, raktárak) mellett – elsősorban a szovjet hadsereg kivonulása következtében – kiterjedt katonai objektumok (egykori laktanyák, lőterek, katonai repterek) is gazdátlanul maradtak.

szocialista hatalomnak – mégis e területek váltak a rendszerváltás és a posztszocialista átmenet legnagyobb vesztesévé: az 1990 után meginduló szelektív elvándorlás miatt leromlott korstruktúrájuk, valamint korszerűtlen technikai megoldásaik következtében rendkívül kedvezőtlen helyzetbe kerültek, s többségükben még ma is súlyos társadalmi problémákkal küzdenek.

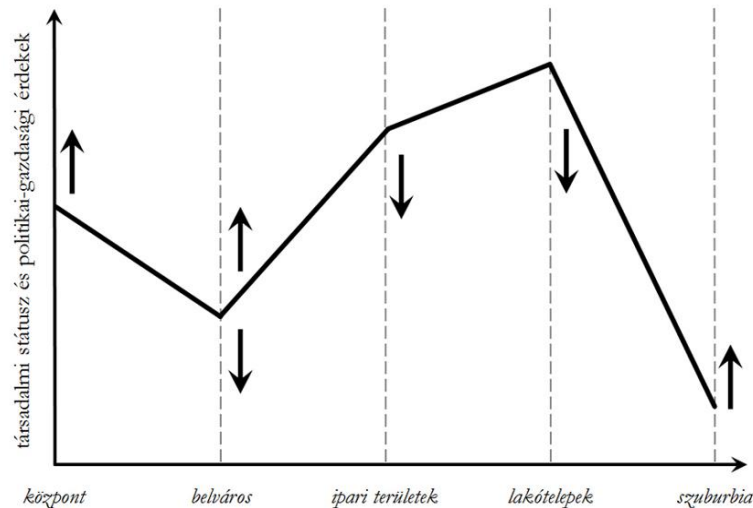
Amíg tehát a szocialista rezsim a lakótelep-építkezések miatt a(z akkori) városok szélén található területekre koncentrált, addig a posztszocialista városfejlődés – a felgyorsuló szuburbanizációs folyamatok révén – messze túlnyúlik az egykori szocialista város határain, azaz Stanilov (2007) szerint „átugrotta” a szocialista várostervezés kvintesszenciáját megtestesítő lakótelepek gyűrűjét. A rendszerváltást követő tömeges elvándorlás ellenére azonban a térség néhány nagyvárosában még ma is igen magas a szocialista érában épült lakótelepeken élők aránya; Tallinnban és Varsóban 55%, Pozsonyban és Bukarestben pedig 80% körüli (Hirt, 2012, 35.).

4.4. Az egykori periféria és a mai szuburbia

Amint arra korábban, a szocialista városok kompakt megjelenése kapcsán már utaltunk, e települések körül nem alakultak ki nagyméretű, szétterjedő szuburbán térségek. A rezsim számára kevésbé voltak kívánatosak a városok körül kiépülő családi házas övezetek, az akkori hatalom vélekedése szerint ugyanis ez a lakhatási forma túl sok privát teret biztosított a lakók számára, s ezáltal hozzájárult a kapitalista típusú szegregáció kialakulásához („*az udvar teszi a burzsoát*” – idézi Hirt, 2012, 40.). Ennek eredményeként a szocialista városok közigazgatási határain túl – a kiterjedt amerikai szuburbiával ellentétben – többnyire mezőgazdasági területek, esetenként pedig a világháborút követően alapított ipari funkciójú újvárosok (ún. „csinált” városok, lásd Szirmai, 1988) helyezkedtek el. Ebben az időszakban a redisztributív rendszer csúcán álló városokkal (mint központi helyekkel) szemben leginkább perifériaként tekintettek az adminisztratív eszközökkel is elnyomott városkörnyéki településekre.

A városi lakosság tömeges kiköltözése és az elővárosi térségek felemelkedése csak a rendszerváltást követően – az amerikai mintájú fogyasztási kultúra rohamos terjedésével párhuzamosan – vette kezdetét. A folyamatban kulcsszerepet játszott az ingatlanpiac liberalizációja és a személygépkocsi-használat ugrásszerű növekedése, ugyanakkor számos negatív következménye is volt: az egyre intenzívebbé váló földhasználat és a fokozódó környezetterhelés mellett a helyi kisvállalkozásoknak ekkortól már nemcsak a belvárosi

területeken kellett küzdeniük az 1990-es években – de különösen az ezredforduló után – megjelenő nagy nemzetközi cégekkel, hanem a szuburbán településeken és az elővárosokban is (Sýkora, 2009). A lakossági mozgásokat idővel a gazdaság és a szolgáltatások szuburbanizációja is követte, amelynek eredményeként napjainkra a városközpontok mellett a korábban periférikus helyzetű szuburbán térségek váltak a posztszocialista agglomerációk legdinamikusabban fejlődő területeivé.

4. ábra: A szocialista városi övezetek társadalmi státuszának változása a posztszocialista átmenet során
(Forrás: Sýkora, 2009, 390. alapján saját szerkesztés)

Az előzőek alapján látható, hogy a szocialista városok övezeteinek társadalmi státusza, valamint az ezekhez fűződő politikai és gazdasági érdekek a rendszerváltást követően jelentősen átrendeződtek, többnyire a korábbiakkal ellentétes irányú folyamatok vették kezdetüket (4. ábra). A korábban a hatalom által preferált területek rendre elveszítették privilegizált helyzetüket, míg a szocialista rezsim által ideológiai okokból elnyomottak – vagy legalábbis kevésbé támogatottak – váltak napjaink leginkább prosperáló övezeteivé. Ezt a városi átlag irányába ható, városrészek közötti kiegyenlítődési folyamatot Sýkora (2009) a „*posztszocialista átalakulás paradoxonjának*” nevezi.

5. A posztszocialista városok jövőképe(i)

A Szovjetunió felbomlása és a szocialista rendszer összeomlása – ha nem is jelentette a történelem végét, amint az Fukuyama (1992) jóslatában megjelenik – mindenképpen elsőprő

változásokat hozott; Stanilov (2007) egy globális léptékű Pruitt-Igoe-ként⁵, a nyugati modernitás alkonyának egyik legfontosabb momentumaként értékeli. A korszakhatárok tekintetében Hirt (2012) hasonló párhuzamot von, amikor a szocializmus és a poszt szocializmus időszakát a modernitás és a posztmodernitás kettősével állítja párhuzamba, kiemelve a posztmodern és a poszt szocialista urbanizáció rokon jegyeit.

A poszt szocialista városok jövőképevel kapcsolatban a legátfogóbb áttekintést Stanilov (2007) nyújtja, aki a makroregionális urbanizációs trendek alapján négy lehetséges fejlődési scenáriót vázol fel. (1) Hosszabb távon esélyt lát egy ún. *nyugat-európai típusú fejlődésre*, ahol a kontrollált mértékű szuburbanizáció mellett ételtel teli belvárosok, minőségi közszolgáltatások, valamint az érezhető (de nem túl erős) társadalmi rétegzettség jelei figyelhetők meg. (2) Az *észak-amerikai típusú fejlődést* ezzel szemben erőteljes privatizáció és térbeli dekoncentráció, valamint növekvő mértékű jövedelmi és etnikai alapú elkülönülés jellemzi. (3) A *kelet-ázsiai típusú fejlődési utat* a rendkívül gyors ütemű gazdasági növekedés és a helyi tradíciók együttélése határozza meg. (4) Végezetül, idővel a *harmadik világra jellemző átalakulások* veszélye is fennállhat, aminek legmarkánsabb vonása a „túl-urbanizáltság”, azaz a városok lehetőségeit és a rendelkezésre álló infrastruktúrát messze meghaladó mértékű népességnövekedés és az ennek következményeként megjelenő (majd tömeges méreteket öltő) városi informalitás.

Stanilov szerint e típusok jellemvonásai jelenleg vegyesen, egymás mellett figyelhetők meg a poszt szocialista városfejlődésben. Az elmúlt 10-15 év során kétségtelenül megnövekedett a belvárosi területek vitalitása (például Budapest esetében is, lásd Lugosi, Bell és Lugosi, 2010), ami nyugat-európai modell érvényesülését mutatja, míg a több nagyvárosban kialakított központi üzleti negyedek (CBD-k) építészeti arculata, a felgyorsult szuburbanizáció, az amerikai mintájú fogyasztási kultúra terjedése, valamint a szinte mindent átfogó privatizáció inkább az észak-amerikai fejlődési úthoz hasonlítható. A 2008-ban kibontakozó recesszió kezdetéig a térség több régióját és városát erőteljes, kelet-ázsiai mintájú gazdasági „robbanás” jellemezte, ezzel párhuzamosan azonban – a negyedik típusra jellemző módon – a közszféra gyors erodálódása is megfigyelhető a poszt szocialista városokban. Stanilov mindezek mellett az ún. bifurkált (kettéágazó) átmenet, azaz az első

⁵ A Missouri állambeli St. Louisban 1954–1956 között felépített Pruitt-Igoe lakótelep a modernista várostervezés egyik legvitatottabb emléke. A 33, egyenként 11 emeletes épületből álló komplexum mindössze másfél évtized alatt élhetlenné – és számos társadalmi probléma gócpontjává – vált, amelynek eredményeként 1972. március 16-án, délután 3 órakor elkezdtek felrobbantani az épületeket. (Charles Jencks amerikai építész szerint ez a pillanat volt „a modernizmus halála”.)

világbeli és a harmadik világbeli kapitalizmus egyidejű megjelenésének és együttélésének intő jeleire is felhívja a figyelmet.

Bármilyen irányba is fordulnak a közeljövőben a rendszerváltó országok urbanizációs folyamatai, kétségtelen, hogy a poszt-szocialista városok lakóinak számos helyi és globális kihívással kell szembenéznük. Noha a Világbank 2008-as jelentése szerint az EU-hoz 2004-ben csatlakozott 8 volt szocialista állam (Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia), illetve a 2007-ben csatlakozott további két ország (Bulgária és Románia) számára „*az átmenet véget ért, az alkotó rombolás schumpeteri folyamata azonban továbbra is tart a térségben*” (Alam, Casero, Khan és Udomsaph, 2008, 29.).

Felhasznált irodalom

- Alam, A., Casero, P. A., Khan, F., & Udomsaph, C. (2008). *Unleashing Prosperity. Productivity Growth in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington D.C.: World Bank.
- Andrusz, G., Harloe, M., & Szelenyi, I. (Eds.) (1996). *Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Bodnár, J. (2001). *Fin de Millénaire Budapest. Metamorphoses of Urban Life*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Borén, T. (2009). *Meeting-Places of Transformation. Urban Identity, Spatial Representations and Local Politics in Post-Soviet St. Petersburg*. Stuttgart: Ibidem-Verlag.
- Burawoy, M., & Verdery, K. (Eds.) (1999). *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Castells, M. (1977). *The Urban Question*. London: Edward Arnold.
- Czepczyński, M. (2008). *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs*. Aldershot: Ashgate.
- Enyedi Gy. (1988). *A városnövekedés szakaszai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Foucault, M. (2002). *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge.
- French, R. A., & Hamilton, F. E. I. (Eds.) (1979). *The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.

- Gentile, M., Tammaru, T., & van Kempen, R. (2012). Heteropolitization. Social and Spatial Change in Central and East European Cities (Guest Editorial). *Cities*, 29, 291–299.
- Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- Herschel, T. (2007). *Global Geographies of Post-Socialist Transition. Geographies, Societies, Policies*. New York: Routledge.
- Hirt, S. A. (2012). *Iron Curtains. Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-Socialist City*. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons.
- Jencks, C. (1993). *Heteropolis. Los Angeles, the Riots and the Strange Beauty of Hetero-Architecture*. London: Academy Editions.
- Lugosi, P., Bell, D., & Lugosi, K. (2010). Hospitality, Culture and Regeneration. Urban Decay, Entrepreneurship and the ‘Ruin’ Bars of Budapest. *Urban Studies*, 14, 3079–3101.
- Ott, T. (2001). From Concentration to De-concentration. Migration Patterns in the Post-socialist City. *Cities*, 6, 403–412.
- Stanilov, K. (Ed.) (2007). *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer.
- Stenning, A., Smith, A., Rochovská, A., & Świątek, D. (2010). *Domesticating Neo-Liberalism. Spaces of Economic Practice and Social Reproduction in Post-Socialist Cities*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Sýkora, L. (2009). Post-Socialist Cities. In: R. Kitchin & N. Thrift (Eds.) *International Encyclopedia of Human Geography (Volume 8)* (pp. 387–395.). Oxford: Elsevier.
- Szelenyi, I. (1996). Cities under Socialism – and After. In: G. Andrusz, M. Harloe & I. Szelenyi (Eds.) *Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies* (pp. 286–317.). Oxford: Blackwell Publishers.
- Szirmai, V. (1988). „Csinált” városok. Budapest: Magvető Kiadó.
- Tosics, I. (2005). Post-Socialist Budapest. The Invasion of Market Forces and the Response of Public Leadership. In: F. E. I. Hamilton, K. Dimitrowska Andrews & N. Pichler-Milanovic (Eds.) *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe. Towards Globalization* (pp. 248–280.). Tokyo: United Nations University Press.
- van den Berg, L., Drewett, R., Klaassen, L., Rossi, L., & Vijverberg, C. (1982). *Urban Europe (Volume 1). A Study of Growth and Decline*. Oxford: Pegasus.
- Verdery, K. (1996). *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.